

יסודותיו הרעיוניים של חטא העגל

א. "עד שהמלך במסבו, נרדי נתן ריחו"

הגמרא במסכת גיטין מביאה את דברי עולא, המתייחסים (על פי רש"י) לחטא העגל:

"דאמר עולא: עלובה כלה שזינתה בקרב חופתה. אמר רב מרי ברה דבת שמואל: מאי קרא? 'עד שהמלך במסבו, נרדי נתן ריחו'". (גיטין לו ע"ב)

"שזינתה בקרב חופתה - בעוד שכינה וישראל בסיני, עשו את העגל..." (רש"י שם)

ואכן, תמיהה גדולה היא: לאחר כל האותות והמופתים במצרים, לאחר קריעת ים סוף והאמונה בה' ובמשה עבדו שאליה הגיעו ישראל בעקבות אותו אירוע, ולאחר שעת השיא של מעמד הר סיני, כשכל העם ראו את הקולות והברקים - כיצד הידרדרו במהירות גדולה כל כך, בעודם באותו מקום, אל העבודה הזרה של עשיית פסל ומסכה? כיצד ניתן להסביר את המהפך הדרמטי שעבר על עם ישראל משמיעת "אנכי ה' א-לוהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים" ועד לקריאה "אלה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים"?

על שאלה זו ננסה, בקצרה, לענות בדברים הבאים.

ב. "ואדע כי כרובים המה"

ראשית, עלינו להרחיק אל מראותיו המופלאים של הנביא יחזקאל.

אחד ויחיד היה יחזקאל, מכל נביאי ישראל, שראה את "מרכבתו" של הקב"ה המסיעה את השכינה ממקום למקום. מרכבה זו מתוארת בפרק א' של ספרו על מבניה ופרטיה. המרכבה כוללת ארבע חיות שלכל אחת ארבעה פנים, אופנים תחתיהם, רקיע מעליהם, מעל הרקיע - כסא, ומעליו - "דמות כמראה אדם עליו מלמעלה... הוא מראה דמות כבוד ה'" (יחזקאל א', כו-כח). ברם, בעוד שבפרק א' ניתן להבין שהמראה שראה יחזקאל הוא פשוט כסאו של הקב"ה, הרי שבהמשך הספר מתברר שאין הוא רואה רק את הכסא אלא את המרכבה, המבטאת את גלות השכינה. בפרק י' של ספר יחזקאל מתוארת הנבואה הנוראה של הסתלקות ה' מעל הכרובים שבבית המקדש אל המרכבה הנושאת את השכינה מזרחה. לקראת סוף הספר, בפרק מ"ג, במרכז נבואות הגאולה החותמות את הספר, מתוארת שיבת השכינה על גבי אותה מרכבה חזרה לבית המקדש.

לענייננו, יש לשים לב למבנה החיות העומדות בבסיס המרכבה. בפרק א' מכנה אותן יחזקאל בשם

"חיות", ובפרק י' - "כרובים". בהשוואה בין פני החיות של פרק א' לבין פני הכרובים של פרק י'

בולט הבדל אחד:

א', י יד

פני אדם פני הכרוב

פני אריה פני אדם

פני שור פני אריה

פני נשר פני נשר

מתוך השוואה זו אנו לומדים מספר דברים:

א. "כרוב" הוא שור. פירוש זה עולה בקנה אחד עם ההיבט הלשוני, שהרי השור הוא בהמת

החרישה הקלאסית, וחרישה בארמית קרויה "כרבא".

ב. כאמור, בפרק י' מכוונות כל החיות בשם "כרובים". מכאן, שמרכבתו של הקב"ה נשענת למעשה על ארבעה שוורים, שלכל אחד מהם ארבעה פנים.

ג. הסתלקות השכינה המתוארת בפרק י' אינה אלא מעבר מכרובים לכרובים: מהכרובים

הקבועים, הניצבים בבית המקדש, אל הכרובים ה"ניידים", המעבירים את השכינה מזרחה.

בהתחלה - "וכבוד א-לוהי ישראל נעלה מעל הכרוב אשר היה עליו אל מפתן הבית" (יחזקאל ט'),

ג, ואחר כך - "ויצא כבוד ה' מעל מפתן הבית ויעמוד על הכרובים" (יחזקאל י', יח). רק לאחר מעבר זה, מבין יחזקאל שהחיות שראה בפרק א' אינם אלא שוורים - כרובים - שתפקידם הסמלי הוא להעביר את השכינה ממקום למקום:

"היא החיה אשר ראיתי תחת א-לוהי ישראל בנהר כבר, ואדע כי כרובים המה". (יחזקאל י', כ)

ג. "ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטוהר"

נשוב כעת אל בני ישראל החונים במדבר סיני נגד ההר. בסוף פרשת משפטים אנו קוראים תיאור נוסף של מעמד הר סיני, שבו זכו בני ישראל לראות את כסאו של ה':

"ויראו את א-לוהי ישראל, ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטהר". (כ"ד, ז)

תיאור זה מזכיר את המראה המתואר ביחזקאל א'. שם, כאמור, ישנו רקיע מעל החיות שבמרכז המרכבה, "וממעל לרקיע אשר על ראשם - כמראה אבן ספיר דמות כסא" (יחזקאל א', כו). זכו, אפוא, ישראל לראות את כסאו של הקב"ה, אותו כסא היושב על ארבעה כרובים. וכן פירש רשב"ע:

"והנה כתוב 'ויראו את א-לוהי ישראל', ושם כתוב - 'היא החיה אשר ראיתי תחת א-לוהי ישראל'.

כי תפס דרך קצרה, כי היא תחת רקיע, גם הוא תחת הכסא, והכל תחת השם הנכבד".
(אבן-עזרא כ"ד, י)

פירוש זה שופך אור חדש לחלוטין על פרשת העגל. בסוף פרשת משפטים ישראל כבר ראו שהקב"ה יושב על שוורים. כעת, לאחר שמשה עלה למרום ובושש לשוב - ביקשו ישראל מאהרן להשיב את השכינה אליהם, כדי שתלך לפניהם. לפיכך, בנה להם אהרן "מרכבה" חדשה, העשויה בתבנית המרכבה המוכרת:

"ייעשו עגל בחרב וישתחוו למסכה: וימירו את כבודם בתבנית שור אכל עשב". (תהילים ק"ו, יט-כ)

מבחינתו של אהרן, העגל לא נועד כלל וכלל לשמש כעבודה זרה, שהרי הוא עצמו הכריז - "חג לה' מחר" (ל"ב, ב). חטאו של אהרן היה בניסיון המלאכותי 'להוריד' את השכינה על גבי כרוב-שור, על גבי עגל שנבנה בשיטת 'עשה זאת בעצמך', במקום שהשכינה עצמה תקבע את מושבה ואת מיקומה.

אמנם, נראה שהעם לא הבינו כראוי את כוונתו של אהרן. בתחילה, כאשר קראו "אלה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים", עדיין לא ברור האם הם הצביעו אל עבר העגל, או שמא הניפו את ידם אל מעל העגל, אל מקום המושב שעליו אמורה לרדת השכינה, וכלפי אותו מקום קראו "אלה אלהיך ישראל". ברם, בהמשך מסתבר שלפחות רובו הגדול של העם, שזכר ממעמד הר סיני את הכרובים ואת הכסא, טשטש בין המושב לבין מה שעליו:

"סרו מהר מן הדרך אשר צויתם, עשו להם עגל מסכה, וישתחוו לו ויזבחו לו, ויאמרו - אלה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים". (ל"ב, ח)

ד. "ונועדתי לך שם מבין שני הכרובים"

חלוקות הדעות, כידוע, האם ציווי המשכן קדם לחטא העגל או שמא אין הפרשיות כסדרן, וציווי המשכן אירע רק לאחר החטא. לדעת רש"י - "אין מוקדם ומאוחר בתורה, מעשה העגל קודם לציווי המשכן ימים רבים היה" (ל"א, יח), בעוד שלדעת הרמב"ן - "ועל דרך הישר, נצטווה משה במלאכת המשכן קודם למעשה העגל" (ויקרא ח', א).

על משמעותה הרוחנית של מחלוקת זו לשאלה האם המשכן הוא לכתחילה או בדיעבד עמדו רבים. כך או כך, הקשר שבין חטא העגל לבין המשכן הוא ברור, שהרי גם במשכן אנו מוצאים את הכרובים כבסיס מושבו של הקב"ה:

"ונועדתי לך שם, ודברתי אתך מעל הכפרת מבין שני הכרובים אשר על ארון העדות, את כל אשר אצוה אותך אל בני ישראל". (כ"ה, כב)

הווה אומר: על אף שחטא העגל נבע ביסודו מטשטוש בין המושב המוחשי לבין היושב הרוחני שעליו, בתהליך התיקון לחטא זה לא בחר הקב"ה להעלים את מושבו. גם בהמשך הדרך נדרש העם לזכור את ההבדל שבין המושב לבין היושב עליו.

העם עדיין זקוק לסמלים מוחשיים שיבטאו את השראת השכינה המטאפיזית, אולם ההגבלה ברורה: כרובים אמנם ישנם, אך לעם ישראל אין רשות לראותם. היחיד שניתנת לו רשות לראות את הכרובים, אחת בשנה, הוא לא אחר מאשר אהרן הכהן. דווקא אהרן, שעל אף חטאו - שאותו תיארו לעיל - ידע להבחין בין המושב לבין "חג לה'", הוא זה שיוכל להיכנס ללא חשש לקודש הקדשים, מתוך ידיעה שעיקר העיקרים נמצא מעל הכפורת בין שני הכרובים.

ה. "ויעש שני עגלי זהב"

מסתבר, שאין פתרון מושלם. דורות רבים, כנראה, הפנימו את המסר של חטא העגל, עד שבא ירבעם בן נבט והחטיא את ישראל.

בספר מלכים א' מסופר שרחבעם שלט בירושלים ובבית המקדש, וירבעם חשש ש"אם יעלה העם הזה לעשות זבחים בבית ה' בירושלם - ושב לב העם הזה אל אדניהם אל רחבעם מלך יהודה, והרגני ושב אל רחבעם מלך יהודה" (מלכים א' י"ב, כז). לכן, החליט ירבעם להציב שני עגלי זהב בגבולות הארץ - אחד בדרך שבצפון ואחד בבית אל שבדרום, ואז הוא הכריז פעם נוספת:

"רב לכם מעלות ירושלם; הנה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים". (מלכים א' י"ב, כח)

מסתבר, שרקע רעיוני עמוק עמד מאחורי מעשהו של ירבעם. העם כבר התרגל לכך שהקב"ה שוכן בין שני כרובים, ומשום כך גם ירבעם לא הסתפק בעגל-כרוב אחד, אלא עשה שניים. משמעות הצבת הכרובים הללו בגבולות ישראל היא הרחבת שטח השראת השכינה: במקום שהשכינה תשרה בין שני הכרובים שבמקדש, היא תשרה מכאן ולהבא בין שני העגלים שבצפון ובדרום, כלומר - בכל גבול ישראל. כך ביקש ירבעם להשיג את מבוקשו האמיתי: העם יפסיק לראות בירושלים ובמקדש את מקום השראת השכינה, ויראה בארץ ישראל כולה את המקום אשר שוכן בו ה' את שמו. עוד ייתכן, שכאשר הכריז "אלה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים" - לא הצביע ירבעם על העגלים, אלא דווקא על מה שביניהם.

ברם, מה שאירע לאהרן במעשה העגל אירע גם לירבעם במעשה שני העגלים:

"ויהי הדבר הזה לחטאת, וילכו העם לפני האחד עד דן". (מלכים א' י"ב, ל)

העם שב וטשטש בין העגלים לבין מה שהם מסמלים. שוב מתרחשת אותה טעות בדיוק, ובמקום לעבוד את ה' - ולו גם בצורה מוטעית באופן מכוון - עם ישראל עובר במהירות לעבוד את העגלים

עצמם : "לזבח לעגלים אשר עשה" (מלכים א' י"ב, לב). כך חטא ירבעם, וכך החטיא את כל ישראל בעקבותיו.

הטשטוש בין האמצעי למטרה, בין המוחשי למופשט, בין הסמלי למהותי, עומד בשורש חטאי ישראל לאורך המקרא כולו. הדבר בא לידי ביטוי ביחס המעוות כלפי המקדש והקרבנות, כלפי המלך והמלכות וכלפי הדרכים השונות בהבנת עבודת ה'. אך לימים, מבטיח הנביא, עת יבוא יום ה' על כל גאה ורם ועל כל נשא ושפל ותתגלה מלכות הקב"ה על כל העולם כולו - או אז יבינו כל יושבי תבל שלכל מעשי האדם אשר נשמה באפו אין ערך ממשי :

"ושח גבהות האדם ושפל רום אנשים, ונשגב ה' לבדו ביום ההוא". (ישעיהו ב', יז)